

ԹԵՀԱՒՆԵ ՄԱՐՏՈՅԱՆ

ԿԱՐՄԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԵՖՅԱՆ ՇԱՀԵՐ ԱՐԲԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴԻ, ՍՈՒԼԵՅՄԱՆԻ ԵՎ ՍՈՒԼԹԱՆ ՀՈՒՍԵՅՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1642թ. գահ բարձրացավ շահ Սաֆի Առաջինի որդին՝ Աբբաս Երկրորդը (1642-1666թթ.): Չնայած Աբբաս Երկրորդին բնորոշում են որպես թուլակամ, հարբեցող և վավաշոտ շահի, այնուամենայնիվ, նրա օրոք Իրանը, թեև արտաքուստ, բայց ապրում էր վերելքի շրջան:

Ուշագրավ է, որ Կարմեյանների նամակները տեղեկացնում են այն մասին, թե շահի և եվրոպական կրոնավորների միջև մտերմությունը բավականին զուսպ էր, ինչը չի կարելի ասել նրանց գործունեության նախորդ կեսդարյա պատմության մասին:

Այն հանգամանքը, որ Կարմեյանների և շահի միջև հարաբերությունների սառեցումը կարող էր վերջ դնել «ճերմակ վանականների» գործունեությանը, Ինդկենտիստ X Պապը (1644-1655թթ.) հարկ էր գտել շահ Աբբաս Երկրորդին նամակ հղել՝ անդրադառնալով իրենց ընդհանուր հետաքրքրություններին՝ օսմանցիների կողմից ստեղծվելիք հնարավոր վնասների մասին¹: Նրան հաջորդած Ալեքսանդր VII Պապը («հիասքանչ» 1655-1667թթ.) 1656թ. փետրվարի 18-ին նամակ է հղում շահին, որտեղ ուղղակիորեն բացատրում է իրենց «աստվածահաճո» գործունեության կարևորությունը: Նամակի հակիրճ բովանդակությունը հնարավորություն է տալիս առավել հանգամանորեն հասկանալու նրանց նպատակները.

«... Չեղդ Սեծություն, մենք ո՛չ ոսկի ենք փնտրում, ո՛չ էլ երկրային հետաքրքրությունների նկատմամբ հավակնություններ ունենք: Պարզապես մենք ցանկանում ենք ազգերի մեջ տարածել անփնտրելի մի հարստություն, որը հենց Ինքը՝ Զրիստոսն է ...»²: Իրան ուղարկելով Բոկոտոն Կարմեյան կրոնավոր եղբայր Ժոզեֆին՝ Ալեքսանդր Պապն իր նամակում խնդրում է ընդունել նրան մեծագույն բարությանը և նվիրվածությամբ՝ հույս հայտնելով, որ շահը երբեք չի զղջա վերոհիշյալ կրոնավորի նկատմամբ դրսևորած բարյացկամ վերաբերմունքի համար³:

Շատ հեղինակներ Աբբաս Երկրորդին երկայացնում են որպես քրիստոնեության նկատմամբ հանդուրժող և բարեհաճ շահի, իսկ Կար-

Սպահանից: Ջուդայում հայերին և հրեաներին ստիպել է մահմեդական դառնալ: Շատ հայեր մահմեդականություն են ընդունել...»⁵:

Պետք է նշել, որ տվյալ դեպքում, հավանաբար, խոսքը վերաբերում է այսպես կոչված «իմամ Ջաֆարի» օրենքին, համաձայն որի, մահմեդականություն ընդունած մախկին քրիստոնյան իրավունք էր ստանում ամբողջությամբ ժառանգելու իր քրիստոնյա ազգակիցների ունեցվածքը, անկախ ազգակցության աստիճանից⁶:

Հայր Դիոնիսիոսի՝ 1645թ. գրված նամակից հայտնի է դառնում, որ շահ Աբբաս Երկրորդի կառավարման ժամանակահատվածում Շիրազում ո՛չ կաթոլիկ կար, ո՛չ էլ քրիստոնյա, բացառությամբ չորս-հինգ հայ վաճառականի, որոնք ժամանել էին Շիրազ՝ Սպահանում թողնելով իրենց ընտանիքները: Իսկ հայր Դիոնիսիոսը 1649թ. հղած իր նամակում փաստում է, որ Շիրազում, բացի բնակելի շենքից, ոչինչ չկար⁷: Չմոռանալով շեշտել, որ 1644-1654 թթ. ընթացքում Շիրազի Տունը չի ունեցել մշտական բնակիչ Կարմեյան հայր :

1655թ. սեպտեմբերին Ալեքսանդր VII Պապի ամփոփագրում արձանագրված էր այն փաստը, որ առաքելության աշխարհիկ և հոգևոր ղեկավարումն անցնում է «հավատի միաբանությանը»: Այն, քնակաճառար, անհանգստացրեց հայերին, որովհետև նրանց կարծիքով «հավատի միաբանությունը» չէր կարող ղեկավարել առաքելությունները: Նշվածի ունենալով այն փաստը, որ Կարմեյաններն այդ մասին իմացաւ: Իրանում, նշենք, որ հայր Դիոնիսիոսն իր՝ 1656թ. նոյեմբերի 20-ի նամակում գրում է. «...Բոլոր առաքելությունները վերադառնալու թույլտվությամբ են ցանկանում ստանալ...»⁸:

Կարմեյանները դժգոհում էին, թե իրենք մեկուսացված են իրենց վանահայրերից: Իսկ հայր Կորնելիոսի՝ 1657թ. փետրվարի 24-ի նամակում ասված էր. «Մենք այստեղ չգիտենք, թե ինչպե՞ս ենք ապրելու և ու՞մ ենթակա ենք լինելու: Ինչ վերաբերում է ինձ, - գրում էր Կարմեյան հայրը, - ապա ես մախրնություն են վերադառնալ, քան ծառայել «հավատի միաբանությանը»...»⁹:

Առաջին հայացքից անսպասելի թվացող այս դիրքորոշումը շուտով փոխակերպվում է, և մինչև 1658թ. հունիսը իրադարձություններն այնպիսի ընթացք են ստանում, որ կրամավորները ոչ միայն չեն լքում, այլև ամուր հաստատվում են իրենց բնակավայրերում:

1641-1654թթ. ընթացքում միաբանությունը կորուստներ ունեցավ: Այսպես, Հայր Ավգուստինը, ինչպես նաև՝ Կարմեյան երախտավոր մի քանի կրոնավոր (Dominic of Christ, Dominic of S. Mary, Dominic of S. Nicolas) տարբեր պատճառներով հեռացան կյանքից: 1650թ. Սպահանում կար ընդամենը իմը, իսկ 1651թ.՝ ութ կրոնավոր, որոնցից երեքն այնքան զառամյալ էին, որ ի վիճակի չէին թողնել Տունը¹⁰: 1651թ. հայր Ֆելիքսը հավաստում է, որ Սպահանի Տունը վեր է ածվել հիվանդանոցի:

Հայտնի է, որ հիմնականում մկրտվել ցանկացողներն այն հիվանդներն էին, որոնք գանվում էին մահվան սպառնալիքի տակ:

Շահ Աբբաս Երկրորդի օրոք Կարմեյյանները շարունակում էին հիվանդ մահմեդականների մկրտությունը: Դրա վկայություններից է 1649թ. հունվարի 17-ին Սպահանից հղված մի նամակ, որտեղ հիշատակվում է. «...Փնտրելով փոքրիկ մահմեդական երեխաների, որոնք հիվանդ էին, և մոտալուտ մահը սպառնում էր նրանց, հենց նույն վայրում սրբազան ջրով և ավետարանով մաքրագործում էինք նրանց աներածեշտ օրհնաճըներով, քրիստոնեացնում ու երկինք ուղարկում»¹¹:

Թեև կրոնավորների մեջ առկա էին տարակարծություններ կապված այն բանի հետ, որ եկեղեցին չպետք է թույլատրեր առանց ծնողների համաձայնության մկրտել իրենց երեխաներին, այնուամենայնիվ, մկրտության այդ եղանակը չարգելվեց:

Մահմեդական երեխաների մկրտությունը կարելի է առավել ամբողջական դիտարկել նաև այն հիշատակումների շնորհիվ, որոնք տեղ են գտել Կարմեյյանների գործունեությանը նվիրված նյութերում: Այսպես, Ալեքսանդրը գրում է, որ ինքն իր սեփական ձեռքերով մկրտել է 2916, հայր Դիոնիսիոսը՝ 2000, մյուս հայրերը՝ 900 երեխա և այլն: Ալեքսանդրը փաստում է նաև, որ երբ ինքը շրջում էր գյուղերով, բնակիչները, դուրս գալով տներից՝ երեխաներին զրկած, ապաստում էին, որ ինքն անցներ և խնդրում էին, որպեսզի շոշափեր երեխաներին, մյուսները ցանկություն էին հայանում համբուրելու իր զգեստը կամ խնդրում էին, որ ավետարանը դնի նրանց գլխին¹²:

Թեև շահ Աբբաս Երկրորդի գահակալության տարիներին խռետեսությունը երբեմն-երբեմն հյուղընկալում էր Կարմեյյան կրոնավորներին, այնուամենայնիվ, նրանք շարունակում էին գործել: Ավելին, Կարմեյյանների գործունեությունը Աբբաս Երկրորդի հաջորդի՝ շահ Սուլեյմանի կառավարման վերջին տասը տարիներին ակտիվացնում է:

Եթե Սեֆի և Աբբաս Երկրորդ շահերի գահակալության տարիներին, թեև արտաքնապես, բայց Իրանը բարգավաճում էր, ապա Սուլեյմանի (Սեֆի Բ) (1666-1694թթ.) օրոք ակնհայտ էին Սեֆյան պետության թուլացման նշանները: Երկիրը տնտեսապես և քաղաքականապես անկում էր ապրում¹³:

Կրոնավորների հաղորդած տվյալների համաձայն շահ Սուլեյմանի օրոք երկիրն այլասերված էր և վեր էր ածվել բռնակալության. շահը չափազանց ծույլ էր երկիր կառավարելու համար, իսկ էֆենդի-ուղղովեն համարվում էր քրիստոնյաների երդվյալ թշնամին: Կարմեյյան մի կրոնավոր աներկբաորեն պնդում էր, որ մինչև շահի իշխանության զալն էլ Իրանը մի երկիր էր, որտեղ բռնակալությունը, խայտառակությունն ու հալածանքը քրիստոնյաների նկատմամբ ակնհայտ էր, որն ուղղված էր վերջիններիս «անմաքրության» դեմ¹⁴:

Շահի Սուլեյմանի օրոք կրոնական անհանդուրժողության փաստն ապացուցում է նաև հայր Ջոն Բափթիսթն իր՝ Բանդար-Աբբասից հղված նամակով, որտեղ հայրը նկատում է, թե Իրանում կաթոլիկ քրիստոնյաները սահմանված կարգով իրենց տղաներին և դուստրերին ամուսնացնում էին յոթ, ութ, ինը տարեկանում¹⁵։ Այս ամենը կարելի է առավել ամբողջական դիտարկել նաև Կեսարապոլիսի եպիսկոպոս Փիքեթի՝ 1681թ. հոկտեմբերի 8-ի գեկույցի հիման վրա. «... Պարսիկ կառավարիչների վատ վերաբերմունքը, կեղեքումը և դաժանությունը շարունակական էր և գուցե ավելի անդողոմ, քան թուրքերինը խեղճ կրոնավորների և կաթոլիկ բնակչության նկատմամբ»¹⁶։

Միևնույն ժամանակ «Կարմելյանների տարեգրությունում» հանդիպում ենք նաև հակառակ գնահատանքի։ Այդօրինակ դրսևորումների վկայություններից են Կլեմենտ X Պապի, ինչպես նաև՝ Ինոկենտիոս XI Պապի (1676-1689թթ.) շահ Սուլեյմանին հղած նամակները, որտեղ խոսվում է շահի բարյացկամության մասին։ Ինոկենտիոս XI Պապն իր նամակում խնդրում է, որպեսզի արդյունավետ կերպով հսկվի կրոնը (քրիստոնեությունը - Թ.Մ.) հարձակումներից և ճնշումներից, անհրաժեշտության դեպքում՝ օգնություն տրամադրվի։

Հռոմի Կարմելյանների արխիվներում պահպանվել է պարսկերեն մի բնօրինակ, որն ապացուցում է, թե Իրանում ճերմակագգեստ Կարմելյան հայրերին թույլ են տվել հաստատվել այնտեղ, որտեղ իրենք են ցանկացել¹⁷։ Այս ամենը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Կարմելյաններին Իրանում բարյացկամ վերաբերմունք են ցուցաբերել, իհարկե, «ռսկե միջինի» պահպանումով։

Այս ժամանակահատվածում եվրոպական տերությունները պարսից թագավորությանը կրկին ու կրկին առաջարկություններ էին անում Օսմանյան կայսրության դեմ պատերազմի կապակցությամբ, հատկապես այն բանից հետո, երբ օսմանցիները զրավում են Կրետե կղզին։

Այսպես, օրինակ, Նախիջևանի արքեպիսկոպոս Սեբաստիանը Ինոկենտիոս XI-ի հանձնարարականով շահ Սուլեյմանին պետք է ամփոփագիր ներկայացներ, որում մասնավորապես արժարժված էր օսմանցիների դեմ միասնական պայքարով հանդես գալը։ Վերջիններս բնութագրվում էին որպես բոլոր ազգերի կործանարար և մարդկանց ու Աստծո իրավունքների ոտնահարող՝ օժտված կառավարելու անկշտում վավաշտությամբ։ Նամակում կոչ էր արվում պատրաստակամորեն դուրս գալ «ընդհանուր և անփոխարինելի ուսիս»-ի դեմ բարեպատեհ հնարավորության առկայության դեպքում։ Բարեբախտաբար, պահպանվել է վերոհիշյալ նամակի պատասխանը. «... Ժամանակին, երբ բերկրանքի և հաճույքի դռները բաց էին մեր արքայական դեմքի առաջ և ելք փառքի ու մեծության միջոցներն ապահովված էին «անառարկելի իրավաբարի» վեհանձնությամբ, ստացանք ձեր ազնիվ գիրը՝ բարեկամության և միութ-

յան գաղափարներով ոգեշնչված: Ինչ վերաբերում է Օսմանյան կայսրության դեմ միասնական պայքարին, ապա մենք անընդմեջ տեղեկացրել ենք Եվրոպայի և Ռուսաստանի տիրակալներին, որ մեր արքայատոհմը, հետևելով արդարության կարգադրություններին, խաղաղություն է կնքել օսմանյան միապետների հետ: Այս իրադրության պայմաններում մեր արժանապատվությունը նսեմացնող գործողությունների իրականացումը կհակադրվի անգերազանցելի Աստծո ցանկությանը և նորին սրբություն մարգարեի հրամանին: Դուք, քաղաքոված միապետ,- գլուխ է շահը,- երբևիցե քայլե՞լ եք բարեկամության կածանով և ազդարարել գործերի ազնիվ պայմաններ, ուստի՝ հրամաններ պիտի արտահոսեն պատվի ու փառքի նստավայրից (շահ Սուլեյմանն ակնարկում է իրեն): Թող որ ձեր իշխանության փառքի, մեծության, վեհության և վսեմության օրերը համբերությամբ անցնեն...»¹⁸:

Դժվար չէ նկատել, որ պարսից արքունիքը բավականին զգոն էր իր ուժերը կենտրոնացնելու և եվրոպական պետությունների հետ միասնաբար հանդես գալու հարցում՝ ընդդեմ Սեֆյան արքայատոհմի դարավոր թշնամի Օսմանյան կայսրության: Ինչպես և սպասվում էր, բոլոր պատվիրակությունները կապված «ընդհանուր թշնամու» դեմ պայքարի հետ, մերժվեցին :

Թեև Կարմեյաանները շահ Սուլեյմանի օրոք Իրանում որոշակի գործունեություն էին իրականացնում, այնուամենայնիվ, դա այնքան էլ արդյունավետ չէր, որովհետև հենց իրենց՝ Կարմեյաանների հաղորդած հավաստի տվյալների համաձայն առաքելությունները շատ վատ վիճակում էին: Յուրաքանչյուր Տուն պետք է մեկ կրոնավոր ունենար. եթե այդ կրոնավորների թիվը գերազանցեր, ապա նրանք միայն մեկ ոտքի տեղ կունենային գերեզմանում¹⁹:

Բացի այդ, շատ կրոնավորներ ոչ միայն խուսափում էին պարսիկների հետ շփումից, այլև, ի վերջո, պարզապես դուրս չէին գալիս փողոց, որովհետև, ինչպես իրենք էին դիպուկ բնորոշում, իրենց զգում էին ինչպես «եզը մսագործի մոտ»: Դա պայմանավորված էր այն պարզ պատճառով, որ ոչ միայն Կարմեյաան կրոնավորներին, այլև բոլոր քրիստոնյաներին անվանում էին «ամմաքուր», «շներ», զանազան մեղադրանքներ հասցնում²⁰: Միաբանների բազմաթիվ մամակներում նշվում է, թե Իրանում կրոնավորները ոչ թե քարոզիչների, այլ ճգնավորի կյանք էին վարում: Նրանցից շատերը նույնիսկ մարդկանց հետ խոսելու հնարավորություն չունեին: Կրոնավորներից մեկն ավելի քան մեկ տարի ապրելով Շիրազում, չէր տեսել քաղաքը:

Պատահական չէ, որ երբ հայր Էնջըլըսն առաջին անգամ Իրան ժամանելով առիթ ունեցավ քարոզչության նպատակով երկար ժամանակ Իրանում հաստատված մի կրոնավորի ուղեկցությամբ հանդիպել Շիրազի կառավարչի հետ, ապա վերջինս նրան (կրոնավորին – Թ. Մ.)

դուրս էր քշել անձնական վերավորանք հասցնելով²¹։ Սա անմիջական հետևանք էր այն քանի, որ երկար տարիներ ապրելով Իրանում, կրոնավորը նույնիսկ չէր կարողացել պատասխանել կառավարչին, քանի որ չէր տիրապետում լեզվին։ Եթե կրոնավորները ժամանել էին Իրան որոշակի նպատակներ հետապնդելով, ապա լեզվի իմացությունը խիստ անհրաժեշտ նախապայման էր այդ երկրի բնակիչների հետ հաղորդակցվելու համար։

Պարսիկներն, իրենց հերթին, քննադատում էին կրոնավորների հագուստը, մասնավորապես նրանց բոքրիկ ոտքերն ու սանդալները և նողկում այն մտքից, որ Կարմեյանները պետք է մտնեին գորգերով ծածկված իրենց տները։

Հար և նման օրինակները հիմք են տալիս հաստատելու, որ Իրանի և՛ կառավարող շրջանները, և՛ ժողովուրդը, թեև արտաքուստ ցուցաբերում էին որոշակի հանդուրժող վերաբերմունք Իրան ժամանած և հաստատված կրոնավորների նկատմամբ, այնուամենայնիվ, ներքուստ որոշակի հակակրանք ունեին նրանց նկատմամբ և հարկ եղած դեպքում բացահայտորեն արտահայտում էին այն։

Այնուամենայնիվ, ավելորդ չէ նշել, որ եթե շահ Մուլեյմանի կառավարման առաջին տարիներն աչքի չընկան Կարմեյանների գործունեության ակտիվությամբ, ապա վերջին տասը տարիներին նկատելիորեն ակտիվացավ նրանց գործունեությունը, որն, անառարկելիորեն, կապված էր հայր Էլիասի (Եղիա (Elias of Albert)) անվան հետ։

Հայր Էլիասը 1682 թվականից Սպահանի կուսանոցի վանահայրն էր, իսկ 1687 թվականից՝ գավառական երեցը (ծխական քահանա)։ Ըստ Մուլեյմանի կառավարման այս շրջանում Կարմեյանները պարտական են հայր Էլիասին՝ շահի արքունիքում հաստատվելու իրավունք ստանալու համար։ Հայր Էլիասը ջանք ու եռանդ չխնայեց ձեռք բերելու համար այդ հրավարտակը, որով Ջուղայի Տունը վերաբացելու թույլտվություն ստացավ, իսկ Ջուղայի Տան քահանա Վասիլի մահվանից հետո հայր Էլիասը հրաժարվեց վանահոր իր պաշտոնից՝ գերադասելով հաստատվել գլխավորապես Ջուղայում²²։

Հայր Էլիասը ծնվել է 1643թ. հունվարի 28-ին, Մոնսում (Բելգիա)։ 1660 թվականից Լուվենի համալսարանում չորս տարի ուսանել է մաթեմատիկա և բժշկություն։ 1675թ. Հռոմում Սուրբ Պանկրատիոյի Կարմեյան, իսկ մեկ տարի անց՝ ընդգրկվում է իրանական առաքելության մեջ²³։

Կարմեյան հայր Եղիայի գործունեությունը համընկել է Հռոմի և Ֆրանսիայի խռչնաբազմի քարոզիչ Ռաֆայել դյու Մանի գործունեության հետ։ Անշուշտ, պետք է հիմք ընդունել այն իրողությունը, որ Եղիան Հռոմի այն հազվագյուտ քրոզիչներից էր, որին իսկապես Ռաֆայել դյու Մանը դրականորեն էր վերաբերվում։ Ավելին, վերջինս 1693թ. հոկտեմբերի 2-ին, իր մահից առաջ Հռոմ հղած բնութագրում այսպես է ներկայացնում հայր Ե-

ղիային. «Իբրև ակամատես պիտի ասեմ, որ այն ժամանակվանից. երբ հայր Եղիան, երջանկությամբ միացավ հայկական միախաներին (Դասքը վերաբերում է հայության շրջանում քարոզչությանը – Թ.Մ.), նրա հոտի բոլոր հոգևորականները նրան ենթարկվում և աշխուժորեն աշխատում են առաքելության համար, օգնում են իրենց հնարավորության սահմաններում բոլոր մյուս առաքելություններին, և շատ երկար կյիմեր թվել այն բարեգործություններն ու ծառայությունները, որ հայր Եղիայի դարձի բերած հայերը մատուցել են ժամանակակից գործերին: Ահա թե ինչու բոլոր քարոզիչները, լինեն հիսուսյան, դամիհիկյան, վեդարավոր միախաների ֆրանսիացի քահանաներ, պետք է շատ երախտապարտ լինեն հայր Եղիային և ռդշունեն նրան շնորհաշատ անկեղծությամբ: Այս ամենը մենք վկայում ենք ակամատեսի անաչառությամբ»²⁷:

Սպախանում նկատելիորեն աճում է Կարմելյանների թիվը: Ինչպես նշում է անանում հեղինակը, որը, հավանաբար, միաբանության անդամ է եղել, նախկինում երբեք այդքան կաթոլիկ չէր հաստատվել Սպախանում կամ Իրանի որևիցե վայրում: Նույնիսկ նշվում է Ջուդայի մերձակա շրջաններից հավատավոտի եղած թուրք բնակիչներ: Շահն ուշի ուշով հետևում էր կրոնավորների գործունեությանը: Այսպես, երբ Ջուդայում կաթոլիկ հավատքի հետևորդների թիվը մեծացավ, պարսից շահն ստիպված էր միաբաններին տեղափոխել Սպախանի մենաստան²⁸:

Կարմելյանների համար նպաստավոր եղան շահի կառավարման վերջին տասը տարիները: Երկրի քայքայման ջղածություններն էլ ավելի խորացան նրա հաջորդի՝ շահ Սուլթան Հուսեյնի օրոք (1694-1722թթ.):

Շահ Սուլթան Հուսեյնի գահակալության տարիներին պետության կառավարման գործն անցավ շիա հոգևորականության և պալատական ներքինիների ձեռքը: Շահը դարձավ նրանց կամակատարը: Նա հրաժարվեց կրոնական հանդուրժողության քաղաքականությունից, որ իրականացնում էին իր նախորդները և աղյուռտ հալածանքներ սկսեց սունիների դեմ՝ ախտոների վերածելով նրանց մզկիթները: Կրոնական անհանդուրժողության քաղաքականության թիրախում հայտնվեցին նաև ջուդահայերը, որոնց նկատմամբ կիրառեց բռնի հավատափոխության դաժան քաղաքականություն:

Շահ Հուսեյնը պետության բոլոր գործերը հանձնելով ներքինիներին, ինքն իր ուղջ ժամանակն անց էր կացնում հարեմում, որի ծախսերը կլանում էին նրա գանձարանի միջոցների մեծ մասը: Շահ Սուլթան Հուսեյնը հարեմը համարում էր իր անձնական թագավորությունը. միակ բանը, որն արժանի էր ուշադրության²⁹:

Պետրոս Մեծի դեսպան Ա. Վոլինսկին կրոնական օրենքների մոլեռանդ պաշտպան շահի մասին գրում էր. «Այստեղի գլուխը հիմա այնպիսի մեկն է, որը ոչ միայն չի իշխում իր հպատակներին, այլև ինքն իսկ հպատակ է իր հպատակներին»³⁰:

Այս ժամանակահատվածի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել Լեոի դիպուկ բնորոշմամբ «...Հուսեյնի թագավորության ժամանակաշրջանը Իրանի պատմության ամենամոռյալ էջերից մեկն է կազմում»³⁰:

Սիահամանակ պետք է նշել, որ շահ Սուլթան Հուսեյնի օրոք Պապ Ինոկենտիոս XII-ը (1691-1700թթ.) կրկին առաջ է քաշում ուժերի միավորման մասին գաղափարը, որը սակայն գրկաբաց չի ընդունվում շահի կողմից³¹:

Հատկանշական է, որ 1703թ. ապրիլի 30-ին Սպահանի եպիսկոպոս Էլիասը մի խնդրագիր է ներկայացնում Կլեմենտ (Կղեմես) XI Պապին (1700-1721թթ.)՝ միաբանության համար անչափ կարևոր մի շարք հիմնադրություններով: Նրանում ասված էր, որ շահը բարյացկամ վերաբերմունք է աջակցություն է ցուցաբերել իրեն և իր համայնքին, ինչպես նաև՝ քրիստոնյա թագավորներին: Հայրը Էլիասը նաև ֆինանսական աջակցության խնդրանք էր ներկայացրել: Սպահանում և Ջուղայում գործող մյուս միաբանություններին աջակցելու կարիքի մասին ոչինչ չէր հիշատակվում: Առաջարկվում էր երկու եկեղեցի և մեկ դպրոց բացել Ջուղայում, ինչպես նաև՝ եպիսկոպոսական զգեստ հատկացնել իրեն: Ավելորդ չէ նշել նաև, որ Շահիբանյանները(մեծահարուստ այս գերդաստանը հարել է կաթոլիկությանը 1646թ.), ընդառաջելով խնդրագրի հեղինակին, շուրջ 2,250 սկուտի փոխանցեցին³⁰:

Ուշագրավ է, որ 1708թ. Իրանի և Ֆրանսիայի միջև կնքված պայմանագրի 27-րդ կետով Իրանում հաստատված քարոզիչներին իրենց արալադությունների, ծեսերի կատարման ազատություն էր տրվում: Նրանք պարտավորվում էին հարգել այդ երկրի հավատքը և շիակաւության դեմ ոտնձգություններ չիրագործել³²: Դրանով, փաստորեն, ապահովվում էր քարոզիչների հանգիստ և անվտանգ կյանքը: Հարկ է նշել նաև, որ պայմանագրի մույն կետով գործունեության ազատություն էր տրվում Կովկասի քաղաքներում, Սպահանում, Թավրիզում և Իրանի մյուս քաղաքներում բնակվող Կարմեյյան, Հիսուսյան, Դոմինիկյան, Ավգուստինյան քահանաներին³²:

Շահի հրովարտակով Իրանում բնակվող բոլոր քարոզիչներին իրենց տների, մենաստանների, եկեղեցիների վերակառուցման թույլտվություն էր նախատեսվում: Նրանց տրվում էր իրենց գործառնությունների իրականացման ազատություն, մահացածների թաղելու հնարավորություն: Մեկ այլ հրովարտակ վերաբերում էր Իրանի կառավարիչներին, որով վերջիններս պետք է միաբաններին հետ հարաբերություններում պահպանեին բարեխղճություն: Մյուս հրովարտակը վերաբերում էր Կապուչինյան հայրերին և այլն³³:

Անդրադառնալով Կարմեյյանների գործունեության անհաջողությունների պատճառներին՝ պետք է նկատի ունենալ, որ, ըստ էության,

Կարմեյան կրոնավորներն իրենց գործունեության գրեթե բոլոր ժամանակահատվածներում ունեցել են դրամական միջոցների պակաս. որն, ինչ խոսք, ուղղակիորեն, ազդել է նրանց աշխատանքների արդյունավետության վրա:

Այսպես, շահ Սուլեյմանի գահակալության տարիներին Կարմեյան միաբանության ներկայացուցիչները համեստորեն տեղեկացնում էին Պապին, որ իրենք ֆինանսական աջակցության կարիք ունեն, որպեսզի կարողանան շարունակել իրենց գործունեությունն Իրանում, որով, փաստորեն, ի վիճակի կլինեին կերակրել իրենց և, բնականաբար, չէին թողնի ձեռնարկվածը: Ավելի շատ կանոն էր, քան բացառություն այն փաստը, որ Կարմեյանները, անհույս պատրանքների մեջ չընկնելով, ստիպված էին լինում պարտք վերցնել:

Դեռևս 1695թ. իրանական քարոզչական կայաններում կրոնավորների թիվը գնալով պակասում էր, որը պայմանավորված էր հիմնականում նրանով, որ հայերը վտխարինողներ չէին ունենում, նրանց շարքերը չէին համալրում նորերը և այլն: Նմանօրինակ վկայություն կա հայր Ռայմոնդի՝ 1709թ. սեպտեմբերի 13-ի նամակում, որտեղ նա գրում է, թե իրենք շատ բանի կարիք ունեն, հատկապես ընկերակիցների, քանի որ շուրջ հինգ տարի վերոհիշյալ հայրն ապրում էր միայնակ և հոգ էր տանում մի մեծ Տան մասին իր այգով (նկատի ուներ մենաստանը): Փաստեր կային, որ միաբանությունը երեք տարվա ընթացքում կորցրել էր վեց - յոթ կրոնավոր³⁴:

Դժվար չէ նկատել, որ Կարմեյաններն իրենց գործունեությունն իրականացնում էի գրեթե նույն մեթոդներով, այն է՝ յուրաքանչյուր շաբաթ այցելում էին քրիստոնյաների տները՝ իրենց ընտանիքներին քրիստոնեական բարեպաշտություն ուսուցանելու ակնկալիքով, մկբտում էին մեռնող անհավատ երեխաներին, կանանց, տղամարդկանց, որոնց համար մկրտությունն ամողջանալու վերջին հույսն էր: Այս եղանակով մկրտվածների թիվը հասնում էր շուրջ յոթ հազարի, որոնք երկնային արքայություն էին մտնում որպես քրիստոնյաներ: Հաճախ մկրտվողները ցանկանում էին, որ իրենց ընդունած սուրբ հավատը գաղտնի մնար:

Ջողայում քարոզչական աշխատանքն ուղեկցվում էր պատարագով, օրհներգությամբ, աղոթքներով, իսկ արարողակարգի ավարտից հետո, որպես կանոն, վտքրիկ ողորմություն էր տրվում աղքատներին, որոնք, իրենց սովորության համաձայն, հավաքվում էին եկեղեցու շուրջ-բոլորը: Եկեղեցուն կից դպրոցում ուսուցանում էին հայերեն, ճարտասանություն, փիլիսոփայություն, աստվածաբանություն և այլն³⁵:

Հարկ ենք համարում նշել նաև, որ Սուլթան Հուսեյնի կառավարման տարիներին Ալեքսանդր Ա. Ջողայեցին (1706-1714թթ.) համառ պայքար էր տանում կաթոլիկության դեմ³⁶:

Բազմաթիվ օրինակներ վկայում են, որ հայոց կաթողիկոս Ալեքսանդրը չէր թույլատրում հայերին կաթոլիկ եկեղեցի հաճախել, ավելին, պատժում էր նրանց: Կարմելյանների Հռոմ հղած նամակները լի էին բողոքներով, թե քարոզիչները և, ընդհանրապես, կաթոլիկները հետապնդվում են հայոց կաթողիկոսի կողմից: Այս կապակցությամբ հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ հայոց Ալեքսանդր կաթողիկոսը, ըստ «Կարմելյան տարեգրության» անհայտ հեղինակի հաղորդած տվյալների, չէր վարանել կաշառել թուրքական և իրանական պաշտոնյաներին, որպեսզի վերջիններս վնասեն և նույնիսկ ծեծեն քարոզիչներին, որն, ի դեպ, պատահել էր Կապուչինյան հայրերի հետ Թիֆլիսում և Գանձակուս և Հիսուսյան հայրերի հետ՝ Շամախիում³⁷:

Համադանից Բաղդադի եպիսկոպոսը տեղեկացնում է, որ «հայերն Ալեքսանդրի աջակցությամբ» (կաթողիկոս Ա. Ջուղայեցի - Թ. Մ.) պատրաստվում են Իրանից դուրս քշել քարոզիչներին:

Նշենք, որ Կապուչինյան հայր Փիթերն իր նամակներից մեկում հիշատակում է, թե հռոմեական եկեղեցու ամենակապառի թշնամին հայերի կաթողիկոսն է, որն արքունիքում բավականին զումար է մսխում՝ ետ մղելու համար շահի կողմից իրենց արված առավելությունները: Իսկ Կարմելյան հայր Վասիլը, որը հայերին համարում էր «իրենց հերետիկոսության մեջ համառ», առաջարկում է նամակով դիմել «բարյացկամ» և «հոգատար» շահ Սուլթան Հուսեյնին, որպեսզի վերջինս կարողանա այնպես անել, որ հայերը ենթարկվեն Պապի հոգևոր հեղինակությանը, ինչպես նաև՝ ստիպել նրանց դադարեցնել իրենց նզովքը Պապի նկատմամբ³⁸: Սինդոն Ալեքսանդր Ջուղայեցի կաթողիկոսը հենց 1709թ. Պապին հղած իր նամակում խնդրում է սանձահարել քարոզիչներին: Սակայն Պապից իր պահանջին հակառակ թուրք է ստանում³⁹:

Ամփոփելով Կարմելյանների գործունեության արդյունքները վերոհիշյալ շահերի կառավարման տարիներին, հարկ ենք համարում շեշտել, որ, ընդհանուր առմամբ, քարոզչական գործունեությունն իր փառքի գագաթնակետին չհասավ: Պարսից շահերը, լինելով բարյացկամ Իրան ժամանած կրոնավորների նկատմամբ, միևնույն ժամանակ բավականին հետևողական էին և հեռատես: Անառարկելի է, որ քարոզիչների գործունեության անհաջողությունները պայմանավորված չէին միայն պարսից շահերի վերաբերմունքով. Կարմելյան քարոզիչներից քչերն էին, որ կարողացան քարոզչությունը հաջողությունների հասցնել (օրինակ, հայր Էլիասը):

Հարկ ենք համարում շեշտել նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ Սեֆյան շահերն այս ժամանակահատվածում «ընդհանուր թշնամու»՝ Օսմանյան կայսրության դեմ պայքարում որդեգրել էին չեզոքության քաղաքականություն, քանի որ քաջ գիտակցում էին, որ դա ընդամենը միջոց էր եվրոպական միապետների և, մասնավորապես, Հռոմի պապերի համար իրենց նպատակներին հասնելու համար:

Այսպիսով, թեև Կարմելյան քարոզիչները ժամանակ առ ժամանակ որոշակի հաջողություններ ձեռք բերեցին իրենց քարոզչական աշխատանքում, այնուամենայնիվ, իրենց գործունեության անարդյունավետությունը սեփյան շահեր Արրաս Երկրորդի, Սուլեյմանի և Սուլթան Հուսեյնի կառավարման տարիներին պայմանավորված էր ոչ միայն Իրանի կառավարող շրջանների հակահարվածով, այլ նաև միաբանության ներսում թույլ տրված սխալներով ու բացթողումներով:

TEHMINE MARTOYAN

THE ACTIVITY OF THE CARMELITES IN THE YEARS OF REIGN OF SAFAVID SHAHS ABBAS II, SULAIMAN AND SULTAN HUSAIN

In the article it goes about the activity of the Carmelites in the years of reign of shahs Abbas II, Sulaiman and Sultan-Husain. During the reign of shah Abbas II things were not going well for the poor Armenian and Syrian Christians, because of a new grand wazir who was a bigoted Muhammadan and antagonistic to Christianity. Religious Piter makes circumstantial statements regarding the tyrannous rule of shah Abbas II.

It is remarkable fact, that the administrative and financial control of the missions in Iran and their endowment took over by Sacr. Congregation de Prop. Fide. This fact disturbed the Carmelites. In the reign of shah Sulaiman the turks again become militant in Europe and take Crete. So Pope Innocent XI exhorted Christian princes to ally, and sends envoys to shah Sulaiman urging him to take the opportunity and attack the turks but shah Sulaiman refused.

The contribution made by Father. Elias of S. Albert to the work of the Order, the direction in which his activities were bent from his first arrival, was radically different from that of his predecessors as vicar provincials in the previous hundred years. The letters from the members of the Order in or visiting Iran during this reign which have been preserved and afford material for the history of their work much fewer in number than in earlier times.

From the material which survives it is evident that the Discalced Carmelites missionaries during the reign of shah Sultan- Husain they were in need of a financial allowance in order to continue their missions and so that they may be able to feed themselves and not abandon the undertaking.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Sh 'u A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII-XVIII centuries, London, 1939, v. I, p. 356 (այսուհետև՝ "A Chronicle of the Carmelites").
2. Նույն տեղում, էջ 363:
3. Sh 'u նույն տեղը, էջ 363-364:
4. Sh 'u "A Chronicle of the Carmelites", p. 365.
5. "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 366.

6. Տե՛ս Կարապետյան Մ. Մ., «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը և արևելահայերը XVII-XVIII դարեր, Պատմա-քանասիրական համոզես, Ե., 1988, N1, էջ 219:
7. Տե՛ս "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 370.
8. Մեջքերումը ըստ մշվ. աշխ., հ. I, էջ 371:
9. Նույն տեղում:
10. Ջաղվածքը՝ նույն տեղում, հ. I, էջ 372:
11. Նույն տեղում, հ. I, էջ 395:
12. Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 396:
13. Иванов М. С., Очерк истории Ирана, М., 1952, стр. 77, այս մասին տե՛ս նաև՝ Всемирная история, период английского завоевания, Минск, Харвест, Москва, АСТ, 2000, том 14, стр. 124, Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-XIX вв., Л., 1949, стр. 294.
14. Տե՛ս "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 406:
15. Տե՛ս նույն տեղում, հ. I, էջ 408:
16. Ջաղվածքը՝ նույն տեղում, հ. I, էջ 417:
17. Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 421:
18. Նույն տեղում, հ. I, էջ 433:
19. Մեջքերումը տե՛ս ըստ մշվ. աշխ., հ. I, էջ 439:
20. Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 446-447:
21. Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 448:
22. Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 450, 456:
23. Տե՛ս մշվ. աշխ., հ. I, էջ 859-866:
24. Կարապետյան Մ. Մ., Թաջիրյան Է. Խ., Էջեր XVII դարի վերջի Նոր Ջուղայի պատմությունից, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Ե., 1998, N2 (95) էջ 84:
25. Տե՛ս "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 464:
26. Տե՛ս Новая история Ирана, Хрестоматия, М., 1988, стр. 10.
27. Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Ե., 1959, գիրք երկրորդ, էջ 287:
28. Լեո, Երկերի ժողովածու, Ե., 1986, հ. V, էջ 432:
29. Տե՛ս "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 494-495:
30. Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 508-509:
31. Տե՛ս ۱۷۷۴، ۱۷۷۳، من. ۷۷۳، روایات سیاسی ایران و اروپا در عصر صفوی، تهران، ۱۷۷۴، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶۹۱، ۱۶۹۲، ۱۶۹۳، ۱۶۹۴، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱۶۹۷، ۱۶۹۸، ۱۶۹۹، ۱۷۰۰، ۱۷۰۱، ۱۷۰۲، ۱۷۰۳، ۱۷۰۴، ۱۷۰۵، ۱۷۰۶، ۱۷۰۷، ۱۷۰۸، ۱۷۰۹، ۱۷۱۰، ۱۷۱۱، ۱۷۱۲، ۱۷۱۳، ۱۷۱۴، ۱۷۱۵، ۱۷۱۶، ۱۷۱۷، ۱۷۱۸، ۱۷۱۹، ۱۷۲۰، ۱۷۲۱، ۱۷۲۲، ۱۷۲۳، ۱۷۲۴، ۱۷۲۵، ۱۷۲۶، ۱۷۲۷، ۱۷۲۸، ۱۷۲۹، ۱۷۳۰، ۱۷۳۱، ۱۷۳۲، ۱۷۳۳، ۱۷۳۴، ۱۷۳۵، ۱۷۳۶، ۱۷۳۷، ۱۷۳۸، ۱۷۳۹، ۱۷۴۰، ۱۷۴۱، ۱۷۴۲، ۱۷۴۳، ۱۷۴۴، ۱۷۴۵، ۱۷۴۶، ۱۷۴۷، ۱۷۴۸، ۱۷۴۹، ۱۷۵۰، ۱۷۵۱، ۱۷۵۲، ۱۷۵۳، ۱۷۵۴، ۱۷۵۵، ۱۷۵۶، ۱۷۵۷، ۱۷۵۸، ۱۷۵۹، ۱۷۶۰، ۱۷۶۱، ۱۷۶۲، ۱۷۶۳، ۱۷۶۴، ۱۷۶۵، ۱۷۶۶، ۱۷۶۷، ۱۷۶۸، ۱۷۶۹، ۱۷۷۰، ۱۷۷۱، ۱۷۷۲، ۱۷۷۳، ۱۷۷۴، ۱۷۷۵، ۱۷۷۶، ۱۷۷۷، ۱۷۷۸، ۱۷۷۹، ۱۷۸۰، ۱۷۸۱، ۱۷۸۲، ۱۷۸۳، ۱۷۸۴، ۱۷۸۵، ۱۷۸۶، ۱۷۸۷، ۱۷۸۸، ۱۷۸۹، ۱۷۹۰، ۱۷۹۱، ۱۷۹۲، ۱۷۹۳، ۱۷۹۴، ۱۷۹۵، ۱۷۹۶، ۱۷۹۷، ۱۷۹۸، ۱۷۹۹، ۱۸۰۰، ۱۸۰۱، ۱۸۰۲، ۱۸۰۳، ۱۸۰۴، ۱۸۰۵، ۱۸۰۶، ۱۸۰۷، ۱۸۰۸، ۱۸۰۹، ۱۸۱۰، ۱۸۱۱، ۱۸۱۲، ۱۸۱۳، ۱۸۱۴، ۱۸۱۵، ۱۸۱۶، ۱۸۱۷، ۱۸۱۸، ۱۸۱۹، ۱۸۲۰، ۱۸۲۱، ۱۸۲۲، ۱۸۲۳، ۱۸۲۴، ۱۸۲۵، ۱۸۲۶، ۱۸۲۷، ۱۸۲۸، ۱۸۲۹، ۱۸۳۰، ۱۸۳۱، ۱۸۳۲، ۱۸۳۳، ۱۸۳۴، ۱۸۳۵، ۱۸۳۶، ۱۸۳۷، ۱۸۳۸، ۱۸۳۹، ۱۸۴۰، ۱۸۴۱، ۱۸۴۲، ۱۸۴۳، ۱۸۴۴، ۱۸۴۵، ۱۸۴۶، ۱۸۴۷، ۱۸۴۸، ۱۸۴۹، ۱۸۵۰، ۱۸۵۱، ۱۸۵۲، ۱۸۵۳، ۱۸۵۴، ۱۸۵۵، ۱۸۵۶، ۱۸۵۷، ۱۸۵۸، ۱۸۵۹، ۱۸۶۰، ۱۸۶۱، ۱۸۶۲، ۱۸۶۳، ۱۸۶۴، ۱۸۶۵، ۱۸۶۶، ۱۸۶۷، ۱۸۶۸، ۱۸۶۹، ۱۸۷۰، ۱۸۷۱، ۱۸۷۲، ۱۸۷۳، ۱۸۷۴، ۱۸۷۵، ۱۸۷۶، ۱۸۷۷، ۱۸۷۸، ۱۸۷۹، ۱۸۸۰، ۱۸۸۱، ۱۸۸۲، ۱۸۸۳، ۱۸۸۴، ۱۸۸۵، ۱۸۸۶، ۱۸۸۷، ۱۸۸۸، ۱۸۸۹، ۱۸۹۰، ۱۸۹۱، ۱۸۹۲، ۱۸۹۳، ۱۸۹۴، ۱۸۹۵، ۱۸۹۶، ۱۸۹۷، ۱۸۹۸، ۱۸۹۹، ۱۹۰۰، ۱۹۰۱، ۱۹۰۲، ۱۹۰۳، ۱۹۰۴، ۱۹۰۵، ۱۹۰۶، ۱۹۰۷، ۱۹۰۸، ۱۹۰۹، ۱۹۱۰، ۱۹۱۱، ۱۹۱۲، ۱۹۱۳، ۱۹۱۴، ۱۹۱۵، ۱۹۱۶، ۱۹۱۷، ۱۹۱۸، ۱۹۱۹، ۱۹۲۰، ۱۹۲۱، ۱۹۲۲، ۱۹۲۳، ۱۹۲۴، ۱۹۲۵، ۱۹۲۶، ۱۹۲۷، ۱۹۲۸،